

YRJÖ HAILA

Bruno Latour (1947–2022)

Pluralistinen metodologi-metafyysikko kohtaa Gaian

Kesällä 2022 menehtynyt Bruno Latour oli hämmäntävän monipuolinen tutkija ja aktiivinen keskustelija. Ei olekaan ihme, että hänelle on omistettu suuri määrä muistokirjoituksia eri lähteissä. Ei myöskään yllätä, että muistokirjoitusten sävy ja sisältö vaihtelevat suuresti – jokaisella muistelijalla on Latourin työhön oma näkökulmansa. Päätin ottaa mallia ja kirjoittaa siitä, miten olen tutustunut Latourin tuotantoon ja mikä siinä on tehnyt suurimmat vaikutukset (ehdottomasti monikossa!). Aloitetaan siis alusta.

Nähdäkseni Latourin tärkein ansio on ollut koota tieteellisen ajattelun tueksi uudenlainen heuristis-metodologinen ohjeisto, tai vähintäänkin opastus. Latour on luonut (lähes) ehyen näkemyksen siitä, miten kohtuullinen ymmärrys maailmasta ja siinä ihmiselle mahdollisesta paikasta voisi rakentua. Paljon luvattu? – Varmasti! – Juuri siksi Latourin tuotannosta voi kaivaa esiin paljon, mistä voi olla eri mieltä, joka sitä haluaa; mutta siitä voi myös oppia paljon, jos näkee vaivaa, erottelee ja valikoi.

Elämää laboratoriossa

Varhaisin kosketukseni Latourin tuotantoon oli hänen ensimmäinen englanninkielinen teoksensa, *Laboratory Life*, yhdessä Steve Woolgarin kanssa kirjoitettu antropologinen tutkimus kuuluisan kalifornialaisen molekyylibiologian laboratorion sisäisestä elämästä¹. Kirjan perustana oli kahden vuoden mittainen seuranta siitä, mitä laboratorion tutkijat tekevät, mutta se on sovellettavissa millaiseen tutkimukseen tahansa. Teos teki valtavan vaikutuksen lukiessani sen ensimmäisen kerran 1980-luvulla, kun olin juuri kamppaillut valmiiksi lintuekologisen väitöskirjan, jossa käytin perustana maastohavainnoinnin tuottamia aineistoja.

*Laboratory Lif*en tavoitteena oli selvittää, miten tutkijoiden työ laboratoriossa voi johtaa faktojen rakentamiseen siten, että sekalaisten tapahtumakulkujen kaaos jäsenyyt järjestykseksi. Tutkimuskohteekseen he rajasivat yhden laboratoriossa rakentuneen faktan: TRF(H)-hormonin rakenteen². Aineistokseen Latour ja Woolgar kokosivat haastattelujen lisäksi 'merkinnät' (*inscriptions*), joita syntyi työn eri vaiheissa suunnitelmiin, raportteihin, päiväkirjoihin, muistioihin ja lopulta tieteellisten sarjojen julkaisuihin (mihin tutkimustyön tavoite tiivistyy). Aineistollaan he pyrkivät tavoittamaan tutkimustyön käytän-

töjen "mikrososiologian". Tutkimuksen taustaolettamus oli, että faktoja tuottavat tutkijoiden käytännöllinen työ ja materiaaliset apuvälineet sekä kommunikaatio ongelmasta kiinnostuneiden tutkijoiden kesken. Tietoteoria ja looginen päättely, joita yleensä korostetaan, ovat jälkikäteisiä selityksiä, eivät faktojen tosiasiallista rakentumista selittäviä tekijöitä.

He totesivat, että TRF(H)-hormonin oletettu proteiinirakenne muuttui faktaksi siinä vaiheessa, kun se stabiloitui: rakennekaava vakautui hormonin representaatioksi, ja seuraavassa vaiheessa siitä kehkeytyi hormoni itse. Tämän 'inversion' tapahduttua TRF(H)-hormoni muodostui laboriotutkimuksen aidoksi osanottajaksi: fakta jäi elämään, sen tutkimushistoria sulkeutui 'mustaan laatikkoon' (*black box*) ja haipui unohduksiin. TRF(H)-hormonin rakenteen vakautuminen faktaksi edellytti verkoston, jossa olivat mukana laboratorion tutkijat ja laitteet sekä tutkimusalan piiriinsä sulkeva tutkimusyhteisö, mukaan lukien alan konferenssit ja tieteelliset sarjat.

Onko siis niin, että TRF(H)-hormonin rakenne on "konstruoitu"? Tietenkin on! Mitä muuta se voisi olla? Hormonin rakenteen malli ei ollut tutkimusaineistoa luovuttaneiden ihmisten aivolisäkkeissä valmiina löydettäväksi. Väittävätkö Latour ja Woolgar, että TRF(H)-hormonia ei ennen tätä konstruointumista ollut olemassa? Eivät tietenkään! He totesivat, että faktaksi vakautunut TRF(H)-hormonin rakenteen malli oli uusi ja olennaisen tärkeä jäsen verkostossa, jonka ytimen muodosti ihmiseläinten aineenvaihduntaa säätelevä fysiologia.

Tieto kumpuaa käytännöistä

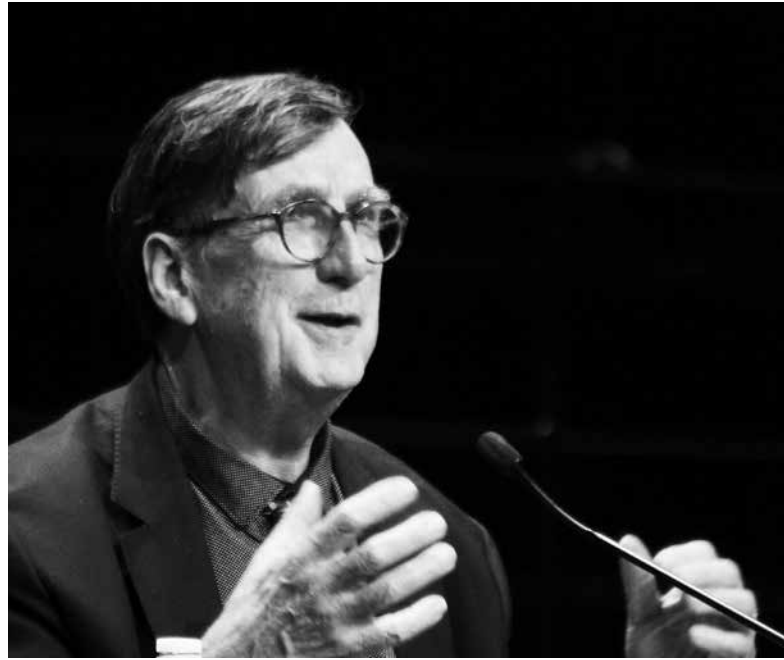
*Laboratory Lif*en jälkeläisiksi voi nimetä kolme teosta: *The Pasteurization of France* on tutkimus TRF(H)-hormonin "faktistumisen" toisinnosta kokonaisen tieteenalan mitta-kaavassa³. Kohteena on biologisen tutkimuksen murros, jonka seurauksena Louis Pasteurin laboratorionkokein perustelema näkemys mikrobien merkityksestä taudinaiheuttajina stabiloitui ja valtasi nopeasti lääketieteen. *Science in Action* on eräänlainen latourilainen käsi- ja ohjekirja, joka sekä esittää katsauksen tutkimustyön käytäntöihin että opastaa sitä, joka haluaa niihin perehtyä⁴. *Pandora's Hope* koostuu tapaustutkimusten luonteisista tarkennuksista sellaisiin latourilaisiin tieteen-tutkimuksen teemoihin, jotka ovat herättäneet hämmennystä ja kiistaa; osa esseistä laajenee myös uusiin suuntiin⁵.

Heuristis-metodologinen näkökulma on teoksissa olennaisessa asemassa. *Pasteurization* koostuu kahdesta osasta, joista jälkimmäisessä, otsikoltaan *Irreductions*, Latour tiivistää näkemyksensä vallan ja tiedon suhteista. Otsikko viittaa ajatukseen, että tieto ei ”reduoidu” valtaan vaikka makrososiologisesti siltä saattaa vaikuttaa: tieto nousee käytännöistä. *Science in Actionin* esipuheessa Latour mainitsee tavoitteeksi avata tutkimuksen ’mustat laatikot’. Teoksen päätteeksi hän esittää seitsemän metodisääntöä sekä kuusi menetelmällisen ajattelun periaatetta. *Pandora’s Hopen* esseissä hän nostaa esiin kaikille ”tiedesotia” seuranneille tuttuja kysymyksiä kuten ”Uskotko todellisuuteen?” (luku 1) ja ”Missä mikrobeja oli ennen Pasteuria?” (luku 5), sekä esittelee latourilaisia metodologisia periaatteita kuten ’kiertävä referenssi’ (*circulating reference*), (luku 2), ihmisten ja ei-ihmisten ’kollektiivi’ (luku 6) ja ’faktat, fetissit, faktissit’ (luku 9).

Nähdäkseni Latour opastaa ajattelemaan, että tutkimus tarvitsee käsitteitä, jotka kohoavat siitä itsestään ja ovat merkityksellisiä vain, jos ne ohjaavat tekemään tutkimuksessa valintoja. Merkityksellisiä käsitteitä ei voi deduktiivisesti johtaa yleisemmästä valmiista teoriasta. Hän nosti tällaisia ajattelun käytännöllisiä välineitä tuotannossaan esiin pitkin matkaa: *Laboratory Lifen* esimerkkejä ovat ’inskriptio’, ’verkosto’ ja ’musta laatikko’. Heuristiikka puolestaan edustaa vaatimus, että tutkimusongelman ja sitä perustelevien oletusten on oltava yhteensopivat: mitä laajakantoisempi ongelma, sitä vaativampi heuristiikka. Veikkaisin, että filosofi Michel Serres on olennaisesti vaikuttanut tähän korostukseen⁶.

Luultavasti tunnetuin Latourin teoksista *We Have Never Been Modern*⁷ kehittää uuteen suuntaan *Laboratory Lifen* havaitsemaa faktan kaksoisluonnetta: fakta sekä on konstruoitu (koska se tuotetaan laboratoriossa) että ei ole konstruoitu (koska se esiintyy luonnossa vapaana, sen luonteeseen kuuluu ”out there-ness”, kuten *Laboratory Life* asian ilmaisee⁸). Asetelma monimutkaistuu, kun suurennamme mittakaavaa. Saamme nimittäin vastaamme kulttuurin (laboratorio) ja luonnon (nisäkäiden hormonitoiminta) välisen suhteen: edellinen on konstruktio, jälkimmäinen on olemassa itsekseen, ”out there”. Latour johti asetelmasta radikaalin päätelmän. Ajattelumme ja toimiemme perustana on ”modernin konstituutio”, joka tukeutuu kahteen aktiivisesti ylläpidettyyn mutta toisistaan erilliseen dikotomiaan. Yhtäällä on ’purifikaatio’, pyrkimys erottaa luonnon ainekset ja kulttuurin ainekset ehdottomasti toisistaan, toisaalla ovat verkostot ja niiden edellyttämät ’käännökset’ jotka koko ajan tuottavat uudenlaisia luonto-kulttuuri -hybridejä.⁹

We Have Never Been Modern on moderni klassikko, joka ansaitsee tulla luetuksi useaan kertaan. Sen taustana on tieteen ja sen rinnalla teknologian tutkimus, mutta se johdattaa Latourin tuotannon avarampiin historiallisiin yhteyksiin. Luonto-kulttuuri on tarkastelun ytimessä. Latour on uskollinen ajatukselleen, että ”luonto” ei ole jonkinlainen juhlallinen kokonaisuus ihmistoiminnan ulkopuolella ja siitä riippumattomana, vaan luonto on konkreettisesti läsnä esimerkiksi laboratoriossa, kuten

Laboratory Life havaitsi, erilaisina ihmisten (tutkijat), artefaktien (instrumentit) ja ei-inhimillisten olioiden (tutkimuskohteet) muodostamina hybrideinä.

Gaia ja olioiden parlamentti

Määrätietoisemman poliittisen intention Latourin tuotannossa nosti esiin *Politics of Nature*, jonka perusidean tiivistää teoksen saksankielisen käännöksen otsikko *Parlament der Dinge*¹⁰. Vaikuttava luontopolitiikka voisi rakentua sille, että erilaisia kollektiiveja muodostavat inhimilliset ja ei-inhimilliset toimijat ovat kaikki osallisina, kun ympäristöä muutetaan. Turo-Kimmo Lehtonen ilmaisee tämän tiiviisti esipuheessaan Latourin suomennettuun teokseen *Matkalla maahan*: ”Politiikan käytännössä kerätään yhteen ei vain erilaisia ihmisiä vaan kaikkea sitä, minkä kanssa ihmiset ovat yhdessä ja mitä ilman he eivät tule toimeen.”¹¹

Tietoisuus ilmaston lämpenemisestä toi Latourin tuotantoon yhä määrätietoisemmin poliittisen sävyn¹². Hän ryhtyi tekemään eroa yksittäisten faktojen epävarmuuden ja tieteen institutionaalisen historian tuottaman luotettavuuden välillä. Tämä tieteellisen epävarmuuden kahdenalaisuus korostuu ilmastokeskustelussa; Latour otti sen pääteoksekseen mainitun *An Inquiry into Modes of Existence* avausteemaksi¹³. Gaia, siis näkemys, että elämä on luonut maapallolle olosuhteet, joiden ansiosta elämän on mahdollista maapallolla menestyä, nousi Latourin poliittisen ajattelun keskiöön.

Gaian perusajatus ei ole enää kiistanalainen, mutta siihen liittyvät teoreettiset tulkinnat ovat, mitä suurimmassa määrin. Olen tavattoman vaikuttunut siitä, kuinka monipuolisesti Latour kykeni käsittelemään Gaian tieteellistä perustaa¹⁴. Ehkä voimme ajatella, että Latour

**”On saatava luoduksi sellainen
'kollektiivi', joka estää
ihmiskuntaa horjahtamasta
kriittisen vyöhykkeen
ulkopuolelle. Jos niin tapahtuu,
käy huonosti; sille ei ole
vaihtoehtoja.”**

oli herkästynyt tunnistamaan tieteellisen murroksen, kun sellainen tuli vastaan; hänen perehtymisensä Pasteurin mikrobiteorian läpimurron vaiheisiin loi tälle pohjaa. Myös Latourin läheinen yhteistyö Isabelle Stengersin kanssa on voinut vaikuttaa taustalla¹⁵. Lisäksi Latour oli mestari värväämään tuekseen vahvoja liittolaisia¹⁶.

Miten pysyä kriittisellä vyöhykkeellä?

Käydessäni läpi Latourin tuotantoa 1970-luvulta lähtien saan mielikuvan, että hänen töidensä linja kehkeytyi esiin hänen omista monialle ulottuneista tutkimuksellisista intresseistään. Eli täsmällisemmin: jokainen projekti pakotti kehittämään uudenlaisia työtä jäsentävien käsitteiden ryppäitä, jotka jäivät elämään ja nousivat uuteen lentoon myöhemmissä töissä. Tämä perustelee minulle attribuutin ”pluralistinen”. Latour ei johda käsitteitään etukäteen annetuista teoreettisista rakennelmista. Klassiset pragmatistit kuten William James ja John Dewey nousevat tämän tästä ajatusten virittäjinä esiin. Koko tuotannon vaativuus tuottaa yhteyden ”metafysiikkaan”: todellisuudesta on koko ajan puhe, mutta tavalla, joka ei selkiydy fysikaaliseen todellisuuteen viittaavin termein.

Metodologinen mielikuvitus on Latourin tuotannon leimallinen piirre, jota hänen tavattoman sujuva tyylinsä korostaa; hän kykeni luomaan erilaisten asioiden välille odottamattomia yhteyksiä – ”käännyksiä” – sanoisi Latour (ehkä) itse. Latour kykeni tarvittaessa terminologiseen iltutitukseen, joka voi ajoittain olla lukijalle raskasta mutta joka osoittautuu valaisevaksi, kun näkee tarvittavan vaivan. Hyvä esimerkki: ’faktan’ ja ’fetissin’ yhdistävä termi ’faktiss’ (*factish*) viittaa sellaiseen tieteellisen ajattelun vakiintuneeseen näkemykseen, jonka todenmukaisuuteen uskotaan jotenkin samalla tavoin kuin ”primitiivien” kuvitellaan vaalivan fetissejä. Kuulostaa kummalliselta, eikö? Ajatus on kuitenkin yksinkertainen: tieteelliset käsitteet kuten yleisnimet ylimalkaan ovat sidoksissa materiaaliin esikuvuihin ja kapistuksiin, jotka esiintyvät inhimillisessä maailmassa autonomisina konstruktioina. ”[N]imenomaan *siksi*, että se

[faktissi] on konstruktio, se on niin totisen todellinen, niin autonominen, niin riippumaton omista puuhistamme.”¹⁷

Yksi Latourin koko tuotannon lävistävistä teemoista on ollut ’edustavuus’ (*representation*): kuka, tai mikä, voi edustaa ketä, tai mitä? Jo *Laboratory Life* nosti kysymyksen: mitä tutkijoiden tuottamat ’kirjaukset’ (*inscriptions*) ”edustavat”? Poliitikassa vakiintuneiden instituutioiden ”edustavuus” on olennainen ongelma. Kun tavoitteena on vahvistaa heterogeenisista aineksista koostuvia kollektiiveja, miten ei-inhimilliset toimijat tulevat osallisiksi politiikan käytäntöihin? Kuka tai mikä soveltuu ”edustajaksi”? Näitä suuria kysymyksiä Latour lähestyi myös monialaisten taideprojektien välityksellä; hän organisoi sarjan näyttelyitä yhteistyössä Karlsruhen Taiteen ja median keskuksen (*Zentrum für Kunst und Media*) johtajan Peter Weibelin kanssa¹⁸. Niistä kaksi ensimmäistä, *Iconoclash* ja *Making Things Public*, liittyivät nimenomaan representaation ongelmaan. Kaksi jälkimmäistä, *Reclaiming Earth* ja *Critical Zone*, käsitelivät ihmiskunnan näkymiä ilmastomuutoksen määrittämällä maapallolla¹⁹.

Latourin heuristis-metodologinen näkökulma johtaa kuitenkin myös ongelmiin (joista hän oli kylläkin hyvin tietoinen): koska hänen tekstinsä ja argumenttinsa toimivat ikään kuin ymmärtämisen ja ajattelemisen tapojen tasolla, avainkäsitteet jäävät osittain hahmottomiksi. Luulisin, että tämä on tiukasti aineistolähtöisen ajattelun yleisempi ongelma. Jossakin kohden käsitteelliset välineet nousevat väistämättä korkeammalle abstraktion tasolle kuin mihin aineisto kantaa; käsitteiden tueksi tarvitaan aineksia muualta. Esimerkiksi Latourin johtoteemaksi muodostunut ’moderni’ täsmentyisi huomattavasti, jos sitä rikastaisivat ainekset modernin kauden historiasta ja toimijoista. Keitä ”modernit” varsinaisesti ovat olleet, ja mitä he ovat tehneet? Marxilainen historiallis-yhteiskunnallinen ajattelu on varsinkin varhemmin ollut Latourille vierasta; hän on arvioinut marxilaisten tyypillisesti tietävän etukäteen asiat, jotka pitäisi tutkimuksella selvittää²⁰.

’Kriittinen vyöhyke’ (*critical zone*) on kokoava nimike sille, mihin Latourin työ ylsi ennen kuin hän poistui näyttämöltä²¹. Mitä siis seuraavaksi? Sanoisin,

että Latour jätti jälkeensä tehtävän, joka ei kylläkään ole helppo. On saatava luoduksi sellainen 'kollektiivi', joka estää ihmiskuntaa horjahtamasta kriittisen vyöhykkeen ulkopuolelle. Jos niin tapahtuu, käy huonosti; sille ei ole vaihtoehtoja. Miten tällainen kollektiivi voisi muodostua? Ratkaiseva ongelma on luoda siihen kykenevää toimijuutta (*agency*). Näyttelyn *Critical Zone* luetteloon sisältyvässä keskustelussa historioitsija Dipesh Chakrabartyn kanssa Latour tiivistää ajatuksensa toteamalla, että kollek-

tiivin muodostuessa jokaisen osallisen pitäisi hahmottaa itselleen oman "kriittisen vyöhykkeensä" mitat:

"Pitäisi hahmotella ajatus siitä, millä tavoin voitaisiin vahvistaa ihmisyyttä jossakin muussa kuin [suvereenin yksilön] lockelaisessa mielessä, että ihminen olisi sen sijaan maahan sidottu, tai maanpäällinen, ja etsisi turvaa joltakin taholta, jota emme haluaisi kutsua valtioksi. Emme vielä tiedä."²²

Viitteet

- 1 Latour & Woolgar 1979.
- 2 Wikipedia kuvaa asian seuraavasti: "Tyreotropiinia vapauttava hormoni (TRH) saa aivolisäkkeen etulohkon erittämään tyreotropiinia (TSH), joka puolestaan stimuloi kilpirauhasta erittämään tyroksiinia ja trijodityroniinia. Tällä järjestelmällä on keskeinen rooli aineenvaihdunnan säätelyssä." Verkossa: [https://fi.wikipedia.org/wiki/Hypotalamus#Tyreotropiinia_vapauttava_hormoni_\(TRH\)](https://fi.wikipedia.org/wiki/Hypotalamus#Tyreotropiinia_vapauttava_hormoni_(TRH)) (Luettu 25.1.2023).
- 3 Latour 1988.
- 4 Latour 1987.
- 5 Latour 1999.
- 6 Serres & Latour 1995.
- 7 Latour 1993.
- 8 Latour & Woolgar 1979, 177.
- 9 'Käännös' (*translation*) on käsite, jonka Latour ja Woolgar ottivat käyttöön kuvatessaan verkostojen rakentumista *Laboratorio Lifessa*; se ei ole suora

- analogia kielelliselle "käännökselle" vaan viittaa merkityksen siirtoon, joka sitoo muodostuvan verkoston osia yhteen.
- 10 Latour 2004a; ilmeisiä esitöitä olivat Latour 2003 (alkuperäinen 1998) sekä esipuhe Isabelle Stengersin esseekokoomaan *Power and Invention* (Latour 1997).
- 11 Lehtonen 2022.
- 12 Latour 2004b.
- 13 Latour 2013; teos on laaja analyysi modernin kauden valtavirta-ajattelun patologioista.
- 14 Latour 2017, *Third Lecture*.
- 15 Latour 2017; Latour nosti Gaia-teorian luojaan James Lovelockin Pasteurin ja Galilein rinnalle tutkijaksi, joka sai aikaan tieteellisen murroksen. Stengers on arvioinut Galilein merkitystä useissa yhteyksissä; lisäksi Latour (2017, 5) kiittää Stengersiä tutustuttamisesta Gaiaan.
- 16 Kuten Timothy Lenton, joka itse on luonnontieteilijänä kyennyt kokoamaan ympärilleen vahvan liittolaisten joukon

- kehittämään Gaiaa koskevaa ymmärrystä; Lenton & Latour 2018, Latour & Lenton 2019.
- 17 Lainausta esseestä "The Slight Surprise of Action. Facts, Fetishes, Factisches" (Latour 1999, 275). Suom. Yrjö Haila.
- 18 Latour esittelee vuosien 2002 ja 2005 näyttelyhankkeiden tavoitteita haastattelussa: Haila & Lehtonen (2004).
- 19 Näyttelyluettelot: Latour & Weibel 2002, Latour & Weibel 2005, Latour & Leclercq 2016, Latour & Weibel 2020.
- 20 Battistoni (2023) esittää kattavan arvion Latourin ja vasemmistolaisten ajattelijoiden suhteesta.
- 21 'Kriittinen vyöhyke' viittaa siihen maapallon ohueen pintakerrokseen, joka on elämän valtakuntaa.
- 22 Latour & Weibel 2020. Suom. Yrjö Haila.

Kirjallisuus

- Battistoni, Alyssa, Latour's Metamorphosis. *New Left Review, Sidecar Blog*, 20.1.2023. Verkossa: newleftreview.org/sidecar/posts/latours-metamorphosis.
- Haila, Yrjö & Lehtonen, Turo-Kimmo, Iconoclasm: Two Years After. An Interview with Bruno Latour. *Framework. The Finnish Art Review*. Vol. 2, 2004, 18–21.
- Latour, Bruno, *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1987.
- Latour, Bruno, *The Pasteurization of France*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1988.
- Latour, Bruno, *We Have Never Been Modern*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1993.
- Latour, Bruno, Foreword. Stengers's *Shibboleth*. Teoksessa *Isabelle Stengers: Power and Invention. Situating Science*. University of Minnesota Press, Minneapolis 1997, vi–xx.
- Latour, Bruno, *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1999.
- Latour, Bruno, Moderni vai ekologinen? Uutta oikeutusta etsimässä. Teoksessa *Luonnon politiikka*. Toim. Yrjö Haila & Ville Lähde. Vastapaino. Tampere 2003, 70–103 (alkuperäinen artikkeli 1998).
- Latour, Bruno, *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2004a.
- Latour, Bruno, Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry*. Vol. 30 No. 2, 2004b, 225–248.
- Latour, Bruno, *An Inquiry into Modes of Existence. An Anthropology of the Moderns*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2013.
- Latour, Bruno, *Facing Gaia. Eight Lectures on the New Climatic Regime*. Polity, Cambridge 2017.
- Latour, Bruno & Leclercq, Christophe (toim.), *Reset Modernity!* ZKM Karlsruhe & The MIT Press, Cambridge, Mass. 2016.
- Latour, Bruno & Lenton, Timothy, Extending the Domain of Freedom, or Why Gaia Is So Hard to Understand. *Critical Inquiry*. Vol. 45, No. 3, 2019, 659–680.
- Latour, Bruno & Weibel, Peter (toim.), *Iconoclasm. Beyond the Image Wars in Science, Religion, and Art*. ZKM Karlsruhe & The MIT Press, Cambridge, Mass. 2002.
- Latour, Bruno & Weibel, Peter (toim.), *Making Things Public. Atmospheres of Democracy*. ZKM Karlsruhe & The MIT Press, Cambridge, Mass. 2005.
- Latour, Bruno & Weibel, Peter (toim.), *Critical Zones. The Science and Politics of Landing on Earth*. ZKM Karlsruhe & The MIT Press, Cambridge, Mass. 2020.
- Latour, Bruno & Woolgar, Steve, *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Sage Publications, Thousand Oaks 1979.
- Lehtonen, Turo-Kimmo, Bruno Latour ja maapolitiikka (alkuteos 2018). Teoksessa Bruno Latour, *Matkalla maahan. Politiikka ja uusi ilmastojärjestys*. Suom. Päivi Malinen. Vastapaino, Tampere 2022, 7–28.
- Lenton, Timothy & Latour, Bruno, Gaia 2.0 Could humans add some level of self-awareness to Earth's self-regulation? *Science*, Vol. 361, 2018, 1066–1068.
- Serres, Michel & Latour, Bruno, *Conversations on Science, Culture, and Time*. The University of Michigan Press, Ann Arbor 1995.